

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

δινήεσσα

τιμητικός τόμος για την
Κατερίνα Ρωμιοπούλου

Θεσσαλονίκη 2012

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

δινήεσσα

τιμητικός τόμος για την
Κατερίνα Ρωμιοπούλου

Επιμέλεια έκδοσης

Πολυξένη Αδάμ-Βελένη Κατερίνα Τζαναβάρη

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2012

Επιμέλεια έκδοσης:
Πολυξένη Αδάμ-Βελένη
Κατερίνα Τζαναβάρη

Διόρθωση κειμένων:
Πολυξένη Αδάμ-Βελένη
Κατερίνα Τζαναβάρη
Μιχάλης Ιντζές

*Οι αγγλικές περιλήψεις
μεταφράστηκαν με ευθύνη των συγγραφέων*

Εικόνες εξώφυλλου:
Κτερίσματα από τον τάφο της Σταυρούπολης, 1974

Φωτογραφία εμπροσθόφυλλου:
Ορέστης Κουράκης

ISBN 978-960-9621-09-0

Έκδοση Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης αρ. 18
Archaeological Museum of Thessaloniki publication no. 18

© ΥΠΑΙΘΠΑ, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 2012
Hellenic Ministry of Education and Religious Affairs, Culture
and Sports, Archaeological Museum of Thessaloniki, 2012

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού νόμου (Ν.2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη κατά οποιοδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Παραγωγή / Production

 **ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ZITI**
www.ziti.gr

Περιεχόμενα | Contents

αντί προλόγου <i>Πολυξένη Αδάμ-Βελένη, Κατερίνα Τζαναβάρη</i>	V
Κατερίνα Ρωμοπούλου. Βιογραφία - Εργογραφία	1
Κατερίνα Ρωμοπούλου: μια ανορθόδοξη προσωπογραφία <i>Άγγελος Δεληβορριάς</i>	7
Κατερίνα Ρωμοπούλου: μια διαδρομή <i>Κωνσταντίνος Τσάκος</i>	11
A. ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ	
Κουτάλες και κουτάλια από τον νεολιθικό οικισμό της Θέρμης στην Κεντρική Μακεδονία <i>Ladles and spoons from the neolithic settlement at Thermi, Central Macedonia</i> <i>Μαρία Παππά Maria Pappa</i>	25
Μία εικονογραφική παρατήρηση επί της ΥΕΙΠΓ «Γραπτής Στήλης» των Μυκηνών <i>An iconographical observation on the LHIII C "Painted Stele" from Mycenae</i> <i>Θεόδωρος Ηλιόπουλος Theodore Eliopoulos</i>	35
Πολυτελείς θήκες ψιμυθίων της Μυκηναϊκής εποχής (16 ^{ος} -14 ^{ος} αι. π.Χ.) <i>Luxurious cosmetic containers of Mycenaean times (16th-14th cent. B.C.)</i> <i>Ελένη Κωνσταντινίδη-Συβρίδη Eleni Konstantinidi-Sybridi</i>	47
Έθιμα ταφής στην ΥΕΙΠ Ηλεία <i>LHIII burial rites in Elis</i> <i>Κωνσταντίνος Νικολέντζος Konstantinos Nikolentzos</i>	55
Μυκηναϊκή Αίγινα. Κολώνα – Λαζάρηδες: ιστορία δύο θέσεων <i>Mycenaean Aegina. Kolonna-Lazarides: The tale of two settlements</i> <i>Νάγια Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα Naya Polychronakou-Sgouritsa</i>	69
Παναγίτσα-Ζέρβη Έδεσσας: νεκροταφείο πρώιμης εποχής σιδήρου <i>Iron age cemetery at the Panagitsa-Xervi of Edessa</i> <i>Αναστασία Χρυσστόμου Anastasia Chrysostomou</i>	81
B. ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ	
I. Τοπογραφία, αρχιτεκτονική, ανασκαφές	
Η χωροθέτηση της ελληνιστικής και ρωμαϊκής ακρόπολης της Θεσσαλονίκης. Στοιχεία εντοπισμού <i>The location of the Hellenistic and Roman Acropolis in Thessaloniki.</i> <i>Tracing evidence</i> <i>Ευτέρπη Μαρκή Efterpi Marki</i>	93
Harpaliani: μια νέα κώμη της ρωμαϊκής αποικίας των Φιλίππων <i>Harpaliani: a new village (vicus) of the roman colony of Philippi</i> <i>Παντελής Νίγδελης Pantelis Nigdelis</i>	103
Εκ Κρηστωναίων <i>The Crestonians</i> <i>Θωμάς Σαββοπούλου Thomai Savvopoulos</i>	111
Μαρώνεια. Δημόσια κτήρια στην πόλη των υστεροκλασικών και ελληνιστικών χρόνων (4 ^{ος} -2 ^{ος} αι. π.Χ.) <i>City of Maroneia. Public buildings of the post-classical and hellenistic period (4th-2nd cent. B.C.)</i> <i>Ηλέκτρα Αναγνωστοπούλου-Χατζήπολυχρόνη</i> <i>Electra Anagnostopoulou-Hadjipolychroni</i>	121
Επίθεση και άμυνα στην πόλη των Αβδήρων <i>"Attacks" and "defense" in the ancient city of Abdera</i> <i>Κωνσταντίνος Καλλιντζή Constantina Kallintzi</i>	131
Ανασκαφή Στρυμής (?) <i>Excavation of Stryme (?)</i> <i>Διαμαντής Τριαντάφυλλος, Δόμνα Τερζοπούλου</i> <i>Diamantis Triantaphyllos, Domna Terzopoulou</i>	141
Νεότερα στοιχεία για το ανατολικό νεκροταφείο της Ερέτριας. Η ανασκαφή του οικοπέδου Αν. Ψωμά στους Αμπελώνες Ερέτριας <i>Recent data concerning the eastern cemetery of Eretria.</i> <i>The excavation of An. Psoma plot at Ambelones</i> <i>Αθανασία Ψάλτη Athanasia Psalti</i>	157
II. Κεραμική, αγγειογραφία, ζωγραφική	
Α Northern Aegean Amphora from Xeropolis, Lefkandi Αμφορέας από το Βόρειο Αιγαίο από την Ξηρόπολη στο Λευκαντί Εύβοιας <i>Irene Lemos Ειρήνη Λαιμού</i>	177
Γνωστά και άγνωστα από τη ναξιακή κεραμική του 7 ^{ου} αι. π.Χ. <i>On 7th c. BC pottery from Naxos</i> <i>Ευαγγελία Σημαντώνη-Μπουρνιά Evangelia Simantoni-Bournia</i>	183
Υδρίες με γραπτή διακόσμηση στον βορειοελλαδικό χώρο <i>Hydriae with painted decoration from northern Greece</i> <i>Άννα Παντή Anna Panti</i>	191
Επίεσκτη κεραμική στο παράλιο νεκροταφείο της Μένδης <i>Import pottery at the seaside cemetery of Mende</i> <i>Σοφία Μοσχονισιώτη Sophia Moschonissioti</i>	201
Από τον αθηναϊκό Κεραμεικό στην Κω. Ένας αμφορέας από τον κύκλο του Ζωγράφου του Αντιμένους με παράσταση Ηρακλή <i>From the athenian Kerameikos to Kos. An amphora of the cycle of the Antimenes Painter with a depiction of Herakles</i> <i>Δημήτρης Μποσανάκης Dimitris Bosnakis</i>	211

Εμπορικοί αμφορείς από εργαστήρια του βόρειου Αιγαίου στο νεκροταφείο της Ακάνθου Northern Aegean trade amphorae from the cemetery of Acanthus Κώστας Φίλης <i>Kostas Fills</i> 219	219
Ο κάνθαρος αρ. 12264 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου και η ταύτιση ενός νέου αγγειογράφου του βοιωτικού Κεραμεικού The kantharos no. 12264 in the National Archaeological Museum of Athens and the identification of a new boeotian vase painter Χριστίνα Αβρονιδάκη <i>Christina Avronidaki</i> 227	227
Η ανατροφή του Αχιλλέα από τον Χείρωνα: παραλλαγές του θέματος στα έργα του Ζωγράφου του Εδιμβούργου The upbringing of Achilles by Cheiron: variations of the subject in the work of the Edinburgh Painter Ευάγγελος Βιβλιοδέτης <i>Evangelos Vivliodetis</i> 235	235
Λήκυθος τεχνικής Six από την Άκανθο A lekythos in Six's technique from Acanthus Ελένη Τρακοσπούλου-Σαλακίδου <i>Eleni Trakosopoulou-Salakidou</i> 245	245
«Επί πέτρας καθεζόμενος». Ο τάφος της Γούβας "Sitting on a rock". The tomb of Gouva Γιώργος Καββαδίας <i>George Kavadias</i> 255	255
«Ο δὲ δαίμων ἔφθασε τοὺς χούρς»: εγχυτρισμός νεαρού ατόμου από το Παλαιόκαστρο Νισύρου Death has come in the age of the choes: pithos burial of a young person in Palaeokastro of Nisyros Καλλιόπη Μπαϊράμη <i>Kalliopi Bairami</i> 269	269
Σκηνή διδασκαλίας σε αττικό ερυθρόμορφο αρύβαλλο School scene on an attic red figure aryballos Αθηνά Χατζηδημητρίου <i>Athina Chatzidimitriou</i> 277	277
Πλαστική λήκυθος από τη Μιέζα A figurine lekythos from Mieza Ευρυδίκη Κεφαλίδου <i>Eurydice Kefalidou</i> 289	289
The Namepiece of the Typhon Painter: An Alternate View The namepiece of the Typhon Painter: an alternate view Joan Mertens <i>Joan Mertens</i> 299	299
Ταφή νέας γυναίκας από την Ακραϊφία: μια άωρη νεκρή του 4 ^{ου} αι. π.Χ. Burial of a young woman at Akraiphia: an aoros dead of the 4 th c. B.C. Βικτώρια Σαμπεταί <i>Victoria Sabetai</i> 305	305
Κάνθαροι με φαλλόμορφη προχοή από το ιερό στην ακρόπολη της Μινώας Αμοργού Kantharoi with phallus-shaped spout from the acropolis of Minoa on Amorgos Βασιλική Παππά <i>Vasiliki Pappa</i> 315	315
Ανάγλυφος κρατήρας με διονυσιακό θίασο από τις Πέτρες Φλώρινας A relief krater with dionysiac thiasus from Petres Florinas Πολυξένη Αδάμ-Βελένη <i>Polyxeni Adam-Veleni</i> 323	323
Άνδρείκελον, το χρώμα του δέρματος στην αρχαία ελληνική ζωγραφική Andreikelon, the skin colour in ancient greek painting Χαρίκλεια Μπρεκουλάκη <i>Hariclia Breoulaki</i> 339	339

III. Πλαστική

Το βάθρο αρ. ευρ. 1691 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου The marble base inv. nr. 1691 of the National Archaeological Museum Ελένη Κουρίνου <i>Eleni Kourinou</i> 353	353
Επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη αθλητή από την Αμφίπολη Inscribed funerary stela of an athlete from Amphipolis Πηνελόπη Μάλαμα <i>Penelope Malama</i> 361	361
Αποσπασματικό άγαλμα Δήμητρας από το ιερό της θεάς στην Πρόερνα A fragmentary statue of Demeter from the Sanctuary of the Goddess at Proerna Ιφιγένεια Λεβέντη <i>Iphigeneia Leventi</i> 371	371
Παρατηρήσεις στους χάλκινους ανδριάντες από την αγορά της Κασσώπης Remarks on bronze statues in the agora of Cassope Νικόλαος Κατσκούδης <i>Nikolaos Katsikoudis</i> 379	379
Επιτύμβιες επιγραφές Πέλλας Inscribed grave stelae from Pella Μαρία Λυλιμπάκη-Ακαμάτη <i>Maria Lilimpaki-Akamati</i> 389	389
Δύο επιτύμβιες στήλες ρωμαϊκών χρόνων με παραστάσεις χειρωνακτών από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Two grave stelai of the roman period in the National Archaeological Museum representing manual workers Έλενα Βλαχογιάννη <i>Elena Vlachogianni</i> 401	401
Νέα ανάγλυφα των Διόσκουρων από τη Σπάρτη New Dioskuri reliefs from Sparta Μαρία Τσούλη <i>Maria Tsouli</i> 409	409
Θραύσματα σαρκοφάγων από τη Λισό της Κρήτης. Τυπολογικά και εικονογραφικά προβλήματα Fragments of roman sarcophagi from Lissos, Crete. Typological and iconographical problem Στυλιανός Κατάκης <i>Stylianos Katakis</i> 419	419
Διπλή ερμαϊκή στήλη Σειληνού και Μαινάδας Double hermaic stela of a silen and a maenad Μπάραμπα Σμιτ-Δούνα <i>Barbara Schmidt-Dounas</i> 429	429
Η επιτύμβια στήλη της Φαύστας και του Μυρίνη από την Αττική The grace stela of Fausta and Myrene from Attica Άννα-Βασιλική Καραπαναγιώτου <i>Anna Vassiliki Karapanagioutou</i> 435	435
Η επιτύμβια στήλη του Τυρρυσσάιου Φιλοξένου από το Μουσείο της Βέροιας The funerary stela of Tyrissaios Philoxenos from the Museum of Beroia Αγγελική Κουκουβού <i>Angeliki Koukounou</i> 441	441

IV. Μικροτεχνία

Γυάλινα και φαγεντιανά μικροαντικείμενα από τη νότια Ρόδο Glass and faience objects from south Rhodes Παύλος Τριανταφυλλίδης <i>Pavlos Triantafyllidis</i> 453	453
Χάλκινα εξαρτήματα (πόρτες) γυναικείων ζωνών από κατασχέσεις στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συμβολή στη μελέτη της μακεδονικής μεταλλοτεχνίας Bronze buckles for women's belts from confiscations at the National Archaeological Museum. A contribution to the study of macedonian metalworking Ρόζα Προσκυνητοπούλου <i>Rosa Proskynitopolou</i> 459	459

Ο διπλός πέλεκυς στο νεκροταφείο της Νέας Φιλαδέλφειας The double axe in the cemetery of Nea Philadelpheia <i>Βασιλική Μισαηλίδου-Δεσποτίδου</i> <i>Vasiliki Misailidou-Despotidou</i> 471	Ανάγλυφο Πάνα από το ιερό Απόλλωνα, Νυμφών και Πάνα στον «Μαύρο Βράχο» Σιδηροκάστρου Pan's marble relief from the rock sanctuary "Mavros Vrachos" (i.e. Black rock), dedicated to Apollo, the Nymphs and Pan, in Sidirokastro, Serres, Greece <i>Κατερίνα Περιστέρη</i> <i>Katerina Peristeri</i> 575
Μια σπάνια κοροπλαστική εκδοχή της χρυσελεφάντινης φειδιακής Αθηνάς A rare coroplastic version of Pheidias' chryselephantine statue of Athena <i>Άγγελος Δεληβορριάς</i> <i>Aggelos Delivorrias</i> 481	Μία ενεπίγραφη αγνύθα από τη Συλλογή Γιαμαλάκη στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου και τα Ωσχοφόρια An inscribed loomweight from the Giamalakis Collection (Archaeological Museum of Herakleion) and the Oschophoria <i>Μαρία Κουτσουμπού</i> <i>Maria Koutsoumpou</i> 579
Πήλινο ειδώλιο αστραγαλιζούσας νέας από την Ερέτρια (ΕΑΜ 12112) Terracotta figurine of a young female knucklebone player from Eretria (NM 12112) <i>Μαρία Χιδίρογλου</i> <i>Maria Chidiroglou</i> 493	Αναθηματικός κιονίσκος στον Δία Ύψιστο από τα Πλανά Χαλκιδικής Votive kioniskos to Zeus Hypsistos from «Plana», Chalcidice <i>Κατερίνα Τζαναβάρη</i> <i>Katerina Tzanavari</i> 587
Δαχτυλίδι με ορφικό συμβολισμό από το νεκροταφείο της αρχαίας Πύδνας Ring with orphic symbolism from the cemetery of Ancient Pydna <i>Ελισάβετ-Μπεττίνα Τσιγαρίδα</i> <i>Elizabeth-Bettina Tsigarida</i> 503	«Αρτέμιδι Σιβονική...». Περιπτώσεις τοπικών λατρειών Άρτεμης στη Μακεδονία «Αρτέμιδι Σιβονική...». Cases of local cults of Artemis in Macedonia <i>Καλλιόπη Χατζηνικολάου</i> <i>Kalliopi Chatzinikolaou</i> 601
...χρυσού τ' ἠλέκτρον τὲ καὶ ἄργυρον ἢ δ' ἑλέφαντος... Ελεφάντινα αντικείμενα από τον τάφο της Κρίσεως και οι συμβολικές χρήσεις του ελεφαντόδοντου από την «ελίτ» ...Of gold and amber and silver and ivory... Ivory artefacts of the tomb of Judgement and the symbolic uses of ivory by the "elite" <i>Ευαγγελία Στεφανή</i> <i>Evangelia Stefani</i> 509	Auch im Tod vereint Μαζί και στο θάνατο <i>Imma Kilian-Dirlmeier</i> <i>Imma Kilian-Dirlmeier</i> 609
Μία απεικόνιση του Έρωτα και της Ψυχής σε μετάλλιο πυξίδια από την ελληνιστική νεκρόπολη της Αμφίπολης A representation of Eros and Psyche on a pyxis from the hellenistic necropolis of Amfipolis <i>Ηλέκτρα Ζωγράφου</i> <i>Electra Zografou</i> 523	VI. Νομισματική, επιγραφική, ιστορία
Πεσσός παιχνιδιού από το Δίον A game counter from Dion <i>Σεμέλη Πινγιάτογλου</i> <i>Semeli Pingiatoglou</i> 529	Αργυρή έκδοση με κεφαλή ίππου από τη Σερμυλία. Παρατηρήσεις για την απόδοση μικρών υποδιαίρεσεων του αυτού τύπου στον Αλέξανδρο Α' της Μακεδονίας A silver fraction with horse's head/incuse type from Sermylia. Comments on the attribution of small fractions of the same type to Alexander I of Macedon <i>Χρήστος Γκατζόλης, Σελήνη Ψωμά</i> <i>Christos Gatzolis, Selene Psoma</i> 617
Αργυρό ριπίδιο από την πόλη της Ρόδου Silver fan from the city of Rhodes <i>Βασιλική Πατσιαδά</i> <i>Vassiliki Patsiada</i> 535	Sacerdotal vessels and jewellery Ιερατικά αγγεία και κοσμηματοτεχνία <i>Δέσποινα Ιγνατιάδου</i> <i>Δέσποινα Ιγνατιάδου</i> 621
Νέο ψηφιδωτό δάπεδο από τη Βέροια New mosaic floor from Veroia <i>Νεκτάριος Πουλακάκης</i> <i>Nektarios Poulakakis</i> 545	Συνθήκη συμμαχίας Ιεραπυτνίων - Απταραίων Treaty of alliance between Hierapytna and Aptaera <i>Βίλη Αποστολάκου</i> <i>Vili Apostolakou</i> 629
Πήλινη ημίτομη μήτρα λύχνου πρωτοβυζαντινών χρόνων από την Κω και ζητήματα εργαστηρίων κατασκευής λύχνων στα Δωδεκάνησα Clay upper matrix of an early byzantine lamp from Kos and associated issues concerning lamp production workshops in the Dodecanese <i>Αγγελική Κατσιώτη</i> <i>Aggeliki Katsioti</i> 555	Αδημοσίευτες επιγραφές άγνωστης προέλευσης από το επιγραφικό σύνταγμα (corpus) του πρώην νομού Ρεθύμνης Unpublished inscriptions of unknown provenance from the epigraphical corpus of the Rethymno prefecture <i>Γιάννης Τζιφόπουλος</i> <i>Yannis Tzifopoulos</i> 637
V. Λατρείες, ταφικά έθιμα	Statiēni: μια οικογένεια απελεύθερων σε λατινική επιγραφή από την περιοχή του Δρυμού Statiēni: A family of freedmen in a latin inscription from the region of Drymos <i>Ηλίας Σβέρκος</i> <i>Elias Sverkos</i> 643
Η λατρεία του Διονύσου στην Έδεσσα The cult of Dionysus at Edessa <i>Εμμανουήλ Βουτιράς</i> <i>Emmanouil Voutiras</i> 563	Άνθρωποι, ιδέες και αγαθά στα κύματα της Αδριατικής: οι επαφές μεταξύ Ιταλίας και δυτικής Πελοποννήσου μέσα από τις γραπτές πηγές και τα υλικά κατάλοιπα (3 ^{ος} -1 ^{ος} αι. π.Χ.) People, ideas and goods across the Adriatic: contacts between Italy and the western Peloponnese in the light of written sources and material culture, 3 rd -1 st c. BC <i>Σοφία Ζουμπάκη</i> <i>Sophia Zoumbaki</i> 653
Η λατρεία του θεού Διονύσου στη Λήμνο και ο λήμνιος οίνος The worship of Dionysus god in Lemnos and the wine of Lemnos <i>Λίλλιαν Αχειλάρα</i> <i>Lillian Acheilara</i> 569	

Πήλινο ειδώλιο αστραγαλίζουσας νέας από την Ερέτρια (ΕΑΜ 12112)

Ένα ειδώλιο αστραγαλίζουσας γυναικείας μορφής (ΕΑΜ, αριθμός ευρετηρίου 12112)¹ (Εικ. 1-3) βρέθηκε κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του Γελαδάκη στην Ερέτρια το 1892. Προέρχεται πιθανότατα από τάφο, αν και δεν υπάρχουν σχετικά ανασκαφικά στοιχεία. Το ειδώλιο της γονατιστής στο ένα πόδι μορφής έχει συγκολληθεί και συμπληρωθεί επάνω σε νέα βάση. Η μορφή παριστάνεται σε βαθύ κάθισμα, με τη δεξιά κνήμη σχεδόν ακουμπισμένη στο έδαφος. Στηρίζεται στα λυγισμένα δάκτυλα του δεξιού ποδιού, ενώ έχει καθίσει στη φτέρνα του, καθώς και πάνω στο αριστερό, λυγισμένο σε ορθή γωνία, πόδι. Φέρει κόμμωση πεπνοειδή που σχηματίζει κρωβύλο δεμένο με ταινία-πλόκαμο στην κορυφή της κεφαλής. Φορά ποδήρη χιτώνα και ιμάτιο ζωσμένο χιαστί πάνω στο στήθος, κατά τον τρόπο των μορφών σε δράση, συμπεριλαμβανομένου και του τύπου της Αρτέμιδος Κυνηγέτιδος - Αμαζόνας². Η μορφή στρέφει τον κορμό και την κεφαλή προς τα δεξιά, αφήνοντας μετέωρο πάνω από το έδαφος το δεξί της χέρι, με ανοικτά δάκτυλα, καθώς παίζει αστραγάλους (*αστραγαλίζουσα*). Στο αριστερό της χέρι κρατά σάκο αστραγάλων (φορμίσκο)³. Επίθετο λευκό και ιώδες χρώμα καλύπτουν τον χιτώνα της, ρόδινο τα χείλη της, κεραμιδί την ταινία γύρω από τον κρωβύλο και καστανέρυθρο την κόμη⁴.

Το σώμα του ειδωλίου ΕΑΜ 12112 έχει κατασκευαστεί από διπλή μήτρα. Κατασκευασμένα από διαφορετικές μήτρες είναι το κεφάλι και τα χέρια, που έχουν συγκολληθεί στο σώμα. Δεν υπάρχει σπή αερισμού στο πίσω μέρος του ειδωλίου, που θα ήταν ανοικτό κάτω. Οι βόστρυχοι της κόμμωσης και τα σχηματικά αποδοσμένα δάκτυλα των χεριών έχουν δουλευτεί με αιχμηρό εργαλείο μετά το αρχικό πλάσιμο. Το ειδώλιο συμπεριλήφθηκε στην πρόσφατη μόνιμη Έκθεση Ειδωλίων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου⁵, αλλά και στην Έκθεση *Ερέτρια, Ματιές σε μία αρχαία πόλη* που πραγματοποιήθηκε στο ίδιο Μουσείο και μεταφέρθηκε εντός του 2011 στη Βασιλεία της Ελβετίας⁶.

Ένας αριθμός ειδωλίων που παριστάνουν γυναικείες μορφές απασχολημένες σε διάφορες φάσεις του παιχνιδιού των αστραγάλων, το οποίο οι πηγές ονομάζουν πεντάλιθα (ή πεντέλιθα), ή και σε άλλα παιχνίδια αστραγάλων είναι γνωστός στην

Μαρία Χιδίρογλου

Αρχαιολόγος
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
Αθήνα
eam@culture.gr
mariachidiroglou@gmail.com

1. Ευχαριστώ τον διευθυντή Ν. Καλτσά και την επίτιμη έφορο της Συλλογής Αγγείων και Μικροτεχνίας του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Ελ. Κακαρούγκα-Στασινοπούλου για την παραχώρηση της αδείας μελέτης και δημοσίευσης των πήλινων ειδωλίων από την Εύβοια στο ΕΑΜ, και τους φίλους συναδέλφους Γ. Καββαδία και Α. Χατζηδημητρίου για την πολύπλευρη συμβολή τους στα διάφορα στάδια της μελέτης.
2. Πρβλ. LIMC II, 1984, στο λ. Artemis 636-639, 651-653 αρ. 130-168, 325, 345, 361, 364, 366, 367, 371a, 387 πίν. 454-457, 472-477 (L. Kahil).
3. Σάκ(κ)ος, αστραγαλοθήκη ή φίμος: Αισχίνης, 1, 59, Δίφιλος, 76. Πρβλ. Corinth XVIII.iv, 61, 63, 188, 189, 191, 193, 335.
4. Το ύψος του ειδωλίου είναι 0,164 μ., και το μέγιστο πλάτος του 0,12 μ.
5. Στασινοπούλου 2010, 104-106.
6. Καλτσάς et al. 2010, 212 αρ. 139 (Α. Αλεξανδροπούλου), Pruvot et al. 2010, 168 αρ. 97.

1A

1B

2

Εικ. 1-3.

Ειδώλιο αστραγαλίζουσας γυναικείας μορφής ΕΑΜ 12112. (ΥΠΠΟΤ/ΤΑΠ/ΕΑΜ, φωτ. Ει. Μίαρη).

3

έρευνα⁷. Ήδη λίγο μετά τα μέσα του 20^{ου} αιώνα ο Dörig μελέτησε συστηματικά παρόμοια ειδώλια γυναικείων αστραγαλίζουσών μορφών, με επίκεντρο του ενδιαφέροντός του μία ομάδα ειδωλίων από τον Τάραντα και τα αγαλματικά της παράλληλα⁸. Το πρότυπο του τύπου ανάγεται συνήθως στον μνημονεύόμενο από τον Πausανία πίνακα του Πολυγνώτου με θέμα τη Νέκυια, που κοσμούσε τη Λέσχη των Κνιδίων στους Δελφούς⁹. Στον πίνακα αυτό

εικονίζονταν μεταξύ άλλων οι κόρες του Πανδάρου, Καμινώ και Κλυτή, στεφανωμένες με άνθη να παίζουν αστραγάλους. Η γραπτή παράσταση του 2^{ου} έως 1^{ου} αι. π.Χ. με την υπογραφή του Αλεξάνδρου του Αθηναίου, που διατηρείται σε μαρμάρινη πλάκα από το Ηράκλειο (Herculaneum) στο Μουσείο της Νεάπολης στην Ιταλία, θεωρείται ότι αποτελεί μακρινό απόηχο του πολυγνώτειου έργου¹⁰. Το θέμα της παιδικής αθωότητας των αστραγαλιζόντων νέων τονίζεται σε μία τοιχογραφία αγνώστου ζωγράφου από την οικία των Διοσκούρων στην Πομπηία, στην οποία εικονίζονται οι γιοί της Μήδειας αστραγαλιζόντες λίγο πριν από τη δολοφονία τους¹¹.

Ορισμένες μορφές αστραγαλιζόντων παριστάνονται να απλώνουν τη ράχη της παλάμης λίγο πιο πάνω από το έδαφος προκειμένου να περισυλλέξουν πάνω σε αυτή τους πέντε αστραγάλους που έχουν πετάξει ψηλά στον αέρα, κατά τους κανόνες του παιχνιδιού των πεντάλιθων, ή άλλες, όπως το ειδώλιο ΕΑΜ 12112, να μαζεύουν από το έδαφος τους πεσμένους αστραγάλους που απέτυχαν να πιάσουν. Το αττικής προέλευσης ειδώλιο μίας ημίγυμνης αστραγαλίζουσας των μέσων του 3^{ου} αι. π.Χ. στην Καρλορούη παριστάνεται να εκτελεί παρόμοια κίνηση με αυτήν του ειδωλίου ΕΑΜ 12112¹². Το ίδιο και η μεσαία από τις τρεις γυναικείες μορφές που εικονίζονται στο θραύσμα του ερυθρόμορφου επίνητρου με αρ. ευρ. 2021 του Ζωγράφου της Ερέτριας στο Μουσείο Allard Pierson στο Άμστερνταμ, που χρονολογείται από το 430 έως το 425 π.Χ., αν και λεί-

7. Winter 1903, II, 134 αρ. 2, 135 αρ. 1, 2, 4. Πεντάλιθα/πεντέλιθα: Πολυδέυκης, 9.126.

8. Dörig 1959, 29-58.

9. Πausανίας 10, 30, 2: «Πολυγνώτος δὲ κόρας τε ἐστεφανωμένας ἄνθεσι καὶ παίζουσας ἔγραψεν ἀστραγάλους, ὄνομα δὲ αὐταῖς Καμειρῶ τε

καὶ Κλυτή.» Πρβλ. Πίνδαρος, ἀπόσπ. 129, 130, Μανωλεδάκης 2003, LIMC VIII, 1997, στο λ. Nekyia, 871-878 (W. Felken).

10. Robertson 1975, 425 σημ. 171, Dörig 1959, 30-31 εικ. 1, Fittà 1998, 16 εικ. 15.

11. Fittà 1998, 15 εικ. 14.

12. Schürmann 1989, 170-171 αρ. 621 πίν. 103.

Εικ. 4. Επίνητρο, αρ. 2021, του Ζωγράφου της Ερέτριας στο Μουσείο Allard Pierson στο Άμστερνταμ (Lezzi-Hafter 1988, πίν. 186c).

Εικ. 5. Ειδώλιο αστραγαλίζουσας στο Μουσείο της Βασιλείας στην Ελβετία, αρ. Kae 306 (φωτ. Antikenmuseum Basel und Sammlung Ludwig).

Εικ. 6. Ειδώλιο αστραγαλίζουσας από τη Βοιωτία στο Μουσείο Allard Pierson στο Άμστερνταμ, αρ. 886 (Higgins 1986, εικ. 175).

Εικ. 7. Ειδώλιο αστραγαλίζουσας από την Κυρηναϊκή στο Βρετανικό Μουσείο, C 715 (Burn & Higgins 2001, πίν. 122).

που τα άκρα των χεριών της¹³ (Εικ. 4). Με τα δάκτυλα του δεξιού χεριού ανοικτά πάνω από το έδαφος, ανάμεσα από τα οποία πέφτουν αστράγαλοι, εικονίζονται γύρω στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. ο Σάτυρος και η Νύμφη που παίζουν πεντάλιθα σε μία ερυθρόμορφη αρυβαλλόσχημη λήκυθο του Ζωγράφου της Απολλωνίας από την Απολλωνία Ποντική στη Βαλτιμόρη¹⁴. Με την ίδια στάση ως προς το κάτω μέρος του σώματος αποδίδεται επίσης ένα αποσπασματικά σω-

ζόμενο ειδώλιο από την Όλυνθο, το οποίο ο Robinson χρονολόγησε στο πρώτο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.¹⁵. Η κίνηση του ειδωλίου EAM 12112 μπορεί να θεωρηθεί δηλωτική της αποτυχίας της βολής των πενταλίθων, καθώς δεν θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι, προκειμένου να μαζευτούν οι πεσμένοι στο έδαφος αστράγαλοι, μπορούν να διατηρηθούν, κατά τους κανόνες του παιχνιδιού, οι κερδισμένοι πάνω στη γερμένη ράχη της παλάμης, χωρίς να πέφτουν κάτω. Αν το ειδώλιο προέρχεται από τάφο, η αποτυχία της

13. ARV² 1251, 35, Dörig 1959, 31 εικ. 2 και σημ. 11, Lezzi-Hafter 1988, 353 αρ. 293 με βιβλιογραφία, πίν. 186c.

14. CVA Baltimore, Walters Art Gallery 1, 37-38, με βιβλιογραφία, εικ. 11, 4 πίν. 39, 1-3, 40, 1-2, LIMC II, 1984, στο λ. Aphrodite (A. Delivorrias), 30 αρ. 191, 1351, πίν. 22, LIMC III, 1986, στο λ. Daphnis (G. Berger-Doer), 350 αρ. 2, Simon 1962-1963, 29-37, Reeder 1988, 80-81 αρ. 9. Βλ. επίσης Fittà 1998, εικ. 209.

15. Olynthus XIV, 192 αρ. 253 πίν. 80. Πρβλ. επίσης το ελλειπές ως προς την κεφαλή και τα χέρια ειδώλιο ημίγυμνης γυναικείας μορφής του πρώτου μισού του 2^{ου} αι. π.Χ. με την ίδια στάση από τη Μύρινα στο Leiden, το οποίο χαρακτηρίστηκε ως Ψυχή και ως μίμηση του τύπου της οκλάζουσας Αφροδίτης του Δοιδάλα, βλ. Leyenaar-Plaisier 1979, 259 αρ. 681 πίν. 96.

Εικ. 8.
Ειδώλιο με δύο νεαρές αστραγαλίζουσες γυναικείες μορφές από την Κάπουα στο Βρετανικό Μουσείο (φωτ. αρχείο Βρετανικού Μουσείου Online).

Εικ. 9, 10.
Πλαστική τριφυλλόστομη οινοχόη του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου αρ. 13599 από τη Χαλκίδα. (ΥΠΠΟΤ/ΤΑΠ/ΕΑΜ, φωτ. Γ. Καβαδίας).

ρίψης παρουσιάζει συμβολικό και σημειολογικό ενδιαφέρον και σχετίζεται με την αρχαία λογοτεχνική παράδοση και τις θρησκευτικές δοξασίες περί του αώρου θανάτου¹⁶.

Συγγενικά είναι επίσης τα δύο ειδώλια γυναικείων μορφών που παίζουν αστραγάλους στο Λούβρο. Το ένα προέρχεται από την Αλεξάνδρεια και χρονολογείται από την Besques γύρω στο 300 π.Χ. Η μορφή φορά χιτώνα και ιμάτιο, που γλιστρούν κάτω από τον δεξιό ώμο, αποκαλύπτο-

ντας μέρος του στήθους¹⁷, καθώς και ψέλιο στον γυμνό βραχίονα. Η κεφαλή της σκύβει ελαφρά προς τον δεξιό ώμο, ενώ το σώμα της σκύβει προς τα αριστερά του θεατή. Η στάση των ποδιών και το βαθύ κάθισμα της μορφής του ειδωλίου από την Αλεξάνδρεια στο Λούβρο παραλληλίζονται με τα αντίστοιχα χαρακτηριστικά του ειδωλίου ΕΑΜ 12112, με τη διαφορά ότι το γόνατο του δεξιού λυγισμένου

16. Γενικά, βλ. Alexiou 2002.

17. Η αποκάλυψη του ώμου παραπέμπει στον κόσμο της Αφροδίτης, βλ. Delinoirias 1991, 129-157. Πρβλ. ενδεικτικά, το ειδώλιο αστραγαλίζουσας από τη Μήλο στο Βερολίνο, Winter 1903, II, 134 αρ. 1.

ποδιού στέκει ψηλότερα στο ειδώλιο του Λούβρου. Με το ελλίπες ως προς το άκρο αριστερό χέρι, το οποίο είναι ακουμπισμένο πάνω στο αντίστοιχο γόνατο, πιθανόν κρατούσε φορμίσκο αστραγάλων¹⁸. Είναι φτιαγμένο από διπλή μήτρα και δεν φέρει οπή αερισμού στην πίσω όψη, αλλά είναι κοίλο με ανοικτή βάση. Κατά την Besques, το πρότυπο του ειδωλίου είναι αττικό. Άλλο ένα ειδώλιο αστραγαλίζουσας μορφής των χρόνων γύρω στο 300 π.Χ. στο Λούβρο έχει ίδια στάση των κάτω άκρων με το ειδώλιο EAM 12112, με τη διαφορά ότι το δεξιό γόνατο βρίσκεται επίσης ψηλότερα από ό,τι στο ειδώλιο από την Ερέτρια¹⁹. Άλλο ένα ειδώλιο νεαρής, αστραγαλίζουσας γυναικείας μορφής των μέσων του 3^{ου} αι. π.Χ. στο Μουσείο της Βασιλείας, στην Ελβετία, σκύβει το κεφάλι προς το έδαφος. Απλώνει το δεξί χέρι ενώνοντας το άκρο του αντίχειρα με αυτό του μεσαίου δακτύλου, και παριστάνεται πιθανόν να ρίπτει αστραγάλους σε παιχνίδι τυχερού ανταγωνισμού (Εικ. 5)²⁰. Ένα ακόμη συγγενικό ειδώλιο αστραγαλίζουσας γυναικείας μορφής βρισκόταν το 1878 σε ιδιωτική συλλογή στην πόλη Winterthur της Ελβετίας²¹. Στο Μουσείο Καλών Τεχνών στη Βοστώνη βρίσκονται δύο ακόμη ειδώλια γυναικείων μορφών που παίζουν αστραγάλους και προέρχονται πιθανόν από την Τανάγρα²². Τα σώματα των ειδωλίων έχουν κατασκευαστεί από την ίδια μήτρα, ενώ τα χέρια και οι κεφαλές από διαφορετικές, μικρότερες μήτρες. Σύμφωνα με την Uhlenbrock, η μία από τις δύο μορφές εικονίζεται με το δεξί χέρι έτοιμο να μαζέψει τους αστραγάλους από το έδαφος, ενώ η δεύτερη με τα ανοικτά δάκτυλα του δεξιού χεριού, στην κίνηση του εκσφενδονισμού και της περισυλλογής των πενταλίθων²³. Ένα ακόμη ειδώλιο αστραγαλίζουσας γυναικείας μορφής της τελευταίας τριακονταετίας του 4^{ου} αι. π.Χ. από τη Βοιωτία στο Μουσείο Allard Pierson στο Άμστερνταμ (Εικ. 6) εικονίζει την παίκτρια με τα πόδια σε παρόμοια στάση, αλλά με το δεξί της χέρι ακουμπισμένο στο έδαφος. Η μορφή του ειδωλίου στο Άμστερνταμ φαίνεται ότι μαζεύει τους αστραγάλους που δεν κατάφερε να πιάσει πάνω στη ράχη της παλάμης της²⁴. Παρόμοιο με τα παρα-

πάνω ως προς τη στάση των ποδιών και τη μορφολογία του σώματος είναι το ειδώλιο γυναικείας αστραγαλίζουσας μορφής του 3^{ου} αι. π.Χ. από την Κυρηναϊκή στο Βρετανικό Μουσείο (Εικ. 7), το οποίο θεωρείται έργο του ίδιου κοροπλάστη με δύο ακόμη ειδώλια όρθιων γυναικείων μορφών, ένα από τα οποία βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο και ένα στο Λούβρο²⁵. Η αστραγαλίζουσα του Βρετανικού Μουσείου έχει ωστόσο την κεφαλή στραμμένη προς τα κάτω και δεξιά, προς την κατεύθυνση της ανοικτής προς τα πάνω δεξιάς παλάμης, που ετοιμάζεται να εκσφενδονίσει ψηλά τους πέντε αστραγάλους που υποτίθεται ότι κρατά, και εικονίζεται επομένως στη στάση του παιχνιδιού που προηγείται αυτής της αστραγαλίζουσας της Ερέτριας. Ένα ακόμη ειδώλιο EAM 4112, το οποίο διατηρεί ποικίλα χρώματα, εικονίζει μία συγγενική, αστραγαλίζουσα, ημίγυμη γυναικεία μορφή, τύπου Αφροδίτης, με το μάτιο τυλιγμένο γύρω από τους μηρούς, την κνήμη του δεξιού ποδιού να ακουμπά στο έδαφος και το δεξί της χέρι υψωμένο, με αντίχειρα και δείκτη ενωμένους. Η χειρονομία του ειδωλίου γυναικείας μορφής ή Αφροδίτης EAM 4112 μπορεί ενδεχομένως να ερμηνευθεί ως απλή ρίψη αστραγάλων παιχνιδιού ή ρίψη για τους σκοπούς της αστραγαλομαντείας²⁶.

Ορισμένα ειδώλια τονίζουν ωστόσο την ανταγωνιστική ή συντροφική φύση ορισμένων παιχνιδιών, καθώς αποτελούν σύνθετες πήλινες δημιουργίες με δύο μορφές αστραγαλίζουσών νεανίδων, όπως το γνωστό παράδειγμα των ετών γύρω στο 330 π.Χ. από την Κάπουα στο Βρετανικό Μουσείο²⁷ ή οι δύο μορφές αστραγαλίζόντων νέων σε κοινή βάση από έναν τάφο του 3^{ου} αι. π.Χ. στο Άργος²⁸. Ο φορμίσκος αστραγάλων που κρατά το ειδώλιο EAM 12112 απαντά σε πολλά, αλλά όχι σε όλα τα ειδώλια μορφών που αστραγαλίζουν. Οι φορμίσκοι αστραγάλων ενίοτε απαντούν ως ανεξάρτητο πήλινο ομοίωμα²⁹. Πήλινα ειδώλια μικρών κοριτσιών, όπως μία τοπική σειρά όρθιων και καθιστών μορφών του ύστερου 4^{ου} - πρώιμου 3^{ου} αι. π.Χ. από την Ερέτρια, κρατούν έναν σφαιρικό φορμίσκο, πιθανόν εννοούμενο γεμάτο αστραγάλους³⁰. Αντίθετα, οι δύο νεαρές, γυναικείες, αστραγαλίζουσες μορφές από την Κάπουα στο Βρετανικό Μουσείο κρατούν στα χέρια τους χρωματιστούς αστραγάλους με τους οποίους παίζουν (Εικ. 8)³¹. Από

18. Besques 1992, 118 αρ. D 4512 πίν. 74d (Λούβρο, CA 651, ύψος 0,093 μ., πλάτος 0,07 μ.). Για τα ειδώλια αστραγαλίζουσών στο Λούβρο, βλ. επίσης Pasquier et al. 2003, 164-165 αρ. 111 (Λούβρο Cr 5278, αττικό, από την αθηναϊκή Ακρόπολη, ύψους 0,106 μ., πλάτους 0,068 μ, γύρω στο 330-300 π.Χ., με βιβλιογραφία) και 248-249 αρ. 184, Λούβρο CA 651, όπου υποστηρίζεται η άποψη κοινού αρχετύπου των αστραγαλίζουσών μορφών. Επίσης Jeammet 2010, 165, 192 αρ. 124, 150 (με διάκριση δύο παραλλαγών του αττικού προτύπου).

19. Besques 1971-1972, 30 αρ. D 160 πίν. 36c (Λούβρο, MNB 901, 1896).

20. Berger et al. 1990, 46-47 (G. Seiterle), από τη Συλλογή Kaepfeli, αρ. ευρ. KAE 324, ύψος 0,11 μ.

21. Kekulé 1878, 26 πίν. VI (Knöchelspielerin im Besitz des Herrn Dr. Er. Imhoof-Blumer in Winterthur). Ως προς τη στάση, πρβλ. Kekulé 1878, 26-27 πίν. VII (Mädchen kauern, mit Beutel und Rolle in den Händen, im Besitz des Herrn Phitiades-Bey zu Athen).

22. Neils & Oakley 2003, 277 εικ. 85a, 85b: Boston Museum of Fine Arts αρ. ευρ. 01.7799 & 01.7798, από τη Συλλογή Ed.P. Warren, πιθανόν από την Τανάγρα, ύψους 0,123 μ. και 0,118 μ.

23. Uhlenbrock 1990, 118-119 αρ. 11-12.

24. Higgins 1986, 145 εικ. 175 (Μουσείο Allard Pierson αρ. 886).

25. Walters 1903, 268 C 715, Winter 1903, II, 135 αρ. 4, Burn & Higgins 2001, 235 αρ. 2748 πίν. 122 (ύψους 0,09 μ.). Οι Burn & Higgins αποδίδουν στον ίδιο κοροπλάστη τα ειδώλια: Burn & Higgins 2001, αρ. 2747 (καθιστή γυναικεία μορφή), αρ. 2748 (αστραγαλίζουσα) στο Βρετανικό Μουσείο και το ειδώλιο Besques 1992, 59 πίν. 28b στο Λούβρο (όρθια γυναικεία μορφή που υποθετικά αποκαθίσταται με παιδική μορφή, μπροστά της).

26. Καλτσάς 2007, 388.

27. Walters 1903, 324-325, D 161, Higgins 1967, 129 πίν. 61 A.

28. Bruneau 1970, 473 εικ. 94 (ύψος 0,09 μ., πλάτος πλίνθου 0,133 μ.).

29. Βλ. ενδεικτικά Besques 1971-1972, 40 πίν. 48d (D 220) και 134 πίν. 167b (D 897). Για τον φορμίσκο γενικά, βλ. Hatzivassiliou 2001, 113-148.

30. Eretria XII, 32 αρ. 38-41 πίν. 9.

31. Η μορφή στα αριστερά, φορά ρόδινο ποδήρη χιτώνα, ενώτια, στεφάνη και υποδήματα, και κρατά πέντε κόκκινους, κυανούς και επίχρυσους αστραγάλους στο αριστερό της χέρι, ενώ η παρόμοια, αλλά με

τα έργα της μεγάλης πλαστικής ξεχωρίζουν οι μνημονευόμενοι από τον Πλίνιο αστραγαλίζοντες νέοι του Πολυκλείτου³², απόηχος των οποίων θεωρήθηκε το σύνθετο ειδώλιο με τις μορφές των δύο αστραγαλιζόντων νέων από το Άργος. Γνωστά είναι επίσης ορισμένα μαρμάρινα γλυπτά αστραγαλιζουσών γυναικείων μορφών ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, όπως τα αγάλματα στο Μουσείο Καπιτωλίου και στο Palazzo Colonna στη Ρώμη³³.

Ένα σπανιότερο δείγμα αποτελεί η πλαστική τριφυλλοστομη οινόχνη του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου 13599 από τη Χαλκίδα, με την πήλινη καθιστή γυναικεία μορφή που απλώνει το δεξί χέρι με ανοικτά τα δάκτυλα πάνω από μία κυκλική τράπεζα, παίζοντας πιθανόν πεντάλιθα (Εικ. 9, 10). Η μορφή φορά χιτώνα και ιμάτιο που σχηματίζει μια λοξή δέσμη πτυχών πάνω στο στήθος. Στην κεφαλή φορά στεφάνη και σάκο. Ρόδακες διακοσμούν τις δύο μπροστινές γωνίες της έδρας του καθίσματος. Το έργο αντιγράφει αττικές-βωιωτικές πλαστικές ληκύθους, που γνώρισαν άνθηση μέσα στον 4^ο αι. π.Χ., και είναι πιθανότατα τοπικό, ευβοϊκό³⁴.

Όπως φαίνεται από τα παραδείγματα που αναφέρθηκαν, πέρα από τα δείγματα από τον Τάραντα, ένας αριθμός ειδωλίων γυναικείων μορφών που αστραγαλίζουν προέρχεται από τη Βοιωτία και πιθανότερα από την Τανάγρα³⁵. Στην αττικο-βωιωτική κοροπ्लाστική παράδοση, μέσω της διακίνησης μητρών και προτύπων, μπορούν επίσης να ενταχθούν το ειδώλιο της αστραγαλίζουσας από την Ερέτρια (EAM 12112) καθώς και το πλαστικό αγγείο με την αστραγαλίζουσα μορφή από τη Χαλκίδα (EAM 13599)³⁶. Η καλή διατήρηση των χρωμάτων τους οδηγεί στην υπόθεση ότι προέρχονται από τάφους της Εύβοιας.

Η χρήση των αστραγάλων ως παιχνιδιών απαντά διαχρονικά σε πολλές περιόδους και περιοχές του αρχαίου

κεκρύφαλο, μορφή στη δεξιά πλευρά έναν κόκκινο αστράγαλο στο δεξί χέρι και πέντε ή έξι κόκκινους και κυανούς στο αριστερό. Ένας κόκκινος αστράγαλος βρίσκεται πάνω στη βάση, στο έδαφος, μεταξύ των μορφών.

32. Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, Φυσική Ιστορία, 34, 19, 55-56. Βλ. ενδεικτικά Beschi 1978, 4-12.
33. Dörig 1959, 50-51 εικ. 7-11, Souchal 1961, 257-272, Heydemann 1977.
34. Διατηρείται η ταινιωτή λαβή οινόχνης πίσω. Λευκό επίχρυσμα σε μεγάλο μέρος της επιφάνειας, ίχνη ρόδινου χρώματος στον χιτώνα και καλά διατηρημένο γαλάζιο στις πτυχές του ιματίου ανάμεσα στα γόνατα. Ύψος 0,184 μ., μέγιστο πλάτος 0,083 μ., ύψος βάθρου 0,035 μ., πλάτος βάθρου 0,08 μ., βάθος (πλάτος άνω όψης) βάθρου 0,055 μ., ύψος τράπεζας 0,028 μ., διάμετρος τράπεζας 0,032 μ., διαστάσεις ανοίγματος βάσης 0,089×0,056 μ.
35. Στα παράλληλα και συγγενικά με το EAM 12112 ειδώλια θα μπορούσαν να προστεθούν και άλλα, όπως ενδεικτικά: Winter 1903, II, 134 αρ. 1-7, 135 αρ. 1, 2, 4-8, Μουσείο Ακροπόλεως αρ. ευρ. 1447, Πειραιάς: Schmidt 1994, 29 αρ. 10 πίν. 4ε, Αμυσός: Summerer 1999, 203 (SIV, 12), Olynthus XIV, 194-197. Πρβλ. επίσης Hampe 1951, van Hoorn 1951, 99, 144, 177 αρ. 281, 641, 884 εικ. 284a, b, 285. Για τον Τάραντα: Dörig 1959, 47-58 εικ. 6, 12-19.
36. Πρβλ. Higgins 1959, 57-69, Trumpf-Lyritzaki 1969, 2 (FV82) πίν. 11c, και 107 (FV52, 362).

κόσμου³⁷. Τα παιχνίδια με αστραγάλους, ο αστραγαλισμός, το «άστραγαλίζειν» ή «άστρίζειν», αποτελούσαν αγαπημένη ασχολία των παιδιών κατά τον Αριστοτέλη³⁸. Οι φυσικοί αστράγαλοι αποτελούν τα οστά των αρθρώσεων των πίσω ποδιών προβάτων, βοδιών ή και ελαφιών. Μέσα από την αρχαιολογική έρευνα γνωστοί είναι μαρμάρινοι, πήλινοι, χάλκινοι, ελεφάντινοι και χρυσοί αστράγαλοι, καθώς και αγγεία, λύχνοι και άλλα αντικείμενα σε σχήμα αστραγάλων. Γνωστός είναι ο πήλινος αστράγαλος του Σωτάδου στο Βρετανικό Μουσείο, που διακοσμείται με ερυθρόμορφες παραστάσεις πομπής και χορού ιπτάμενων νεανίδων και χρονολογείται γύρω στο 460 π.Χ. Στη μία πλευρά του αστραγάλου ομάδα τριών, νεαρών γυναικείων μορφών κατευθύνεται προς χειρονομούντα άνδρα με χαρακτηριστικά σατύρου, ενώ στις υπόλοιπες διακοσμημένες πλευρές, άλλες, φτερωτές και μη, νεαρές γυναικείες μορφές ίπτανται σε έναν αέρινο χορό. Η ανδρική μορφή έχει ερμηνευθεί ως μάγος ή σαμάνος, και οι φτερωτές μορφές ως Πλειάδες, ή Αύρες, ή ψυχές. Οι παραστάσεις έχουν συσχετισθεί με λατρευτικές και μεταφυσικές δοξασίες³⁹. Έχουν επίσης βρεθεί ενεπίγραφοι και επίχρυστοι αστράγαλοι ως αναθήματα σε ιερά⁴⁰ και άλλοι σε τάφους⁴¹, ενώ από τις πηγές είναι γνωστή και η αστραγαλομαντεία⁴².

Σύμφωνα με τη μελέτη των αρχαιολογικών ευρημάτων, οι αστράγαλοι ήταν εξίσου αγαπητοί και γνωστοί σε εκπροσώπους όλων των ηλικιών και των κοινωνικών στρωμάτων⁴³. Ορισμένα παιχνίδια αστραγάλων απαιτούσαν επιδεξιότητα, όπως τα πεντάλιθα, και άλλα τύχη, αν και οι κατηγορίες συχνά συγχέονταν. Εκτός από τα πεντάλιθα,

37. Γενικά περί παιγνίων αστραγάλων και αστραγαλισμού, βλ. Amandry 1984, 347-378, New Pauly 2, 192-193 (I. Scheibler), Schmidt 1977, 44-56, May et al. 1992, 100-105, Schädler 1996, 61-73. Ενδεικτικά για τη μακραιώνη χρήση των αστραγάλων, βλ. Fittà 1998, 14 (όπου αναφέρεται ότι πολλοί φυσικοί αστράγαλοι βρέθηκαν στον τάφο της υστερομινωικής περιόδου στον Κατσαμπά Κνωσού).
38. Αριστοτέλης, Ρητορική, 1,11. Πρβλ. το συμπληρωμένο αγαλματικό σύμπλεγμα από τη Ρώμη στο Βρετανικό Μουσείο αρ. ευρ. 1756: Robertson 1975, 559 πίν. 177a (αποσπασματικά σωζόμενο μαρμάρινο σύμπλεγμα πάλης νεανίσκων, ύψους 0,69 μ., με σάκο αστραγάλων στο έδαφος, αντίγραφο των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων πιθανόν ενός χάλκινου πρωτοτύπου του ύστερου 2^{ου} - πρώιμου 1^{ου} αι. π.Χ.). Βλ. επίσης Herrmann 1979.
39. Λονδίνο BM E804, από την Αίγινα, ύψος 0,17 μ., ARV² 765.20 (BA 209477), Beazley Addenda, 140, LIMC III, 1986, στο λ. Aurai (F. Canciani), 53 αρ. 6 πίν. 51, Curtius 1923, Boardman 1989, εικ. 105, Schefold & Jung 1981, 287 εικ. 408, Hoffmann 1997, 107-112, 171 αρ. X1 εικ. 60-63. Πρβλ. τον αστράγαλο του Ζωγράφου του Συρίσκου: ARV² 264.67.
40. Αστράγαλοι ως αναθήματα, ενδεικτικά, βλ. IG II² 1533 και Aleshire 1989, 127, III, ID 367, ID 385, ID 385 bis, ID 396, ID 399, ID 442-444, ID 461, ID 1403, ID 1416, ID 1417 (οι δηλιακοί κατάλογοι περιγράφουν ένα «κανούν [...] έχουν άστραγαλίσκους»), Παλατινή Ανθολογία, 6, 309. Βλ. και Corinth XVIII.iv, 126 σημ. 68, 194. Αστραγαλίζων ιαμάτων Επιδαύρου: IG IV² 1, 121. Βλ. και: Neils & Oakley 2003, 276-279.
41. Ενδεικτικά, βλ. Délos XXIII, 106 αρ. 266 πίν. 25 (από τάφο της Ρήνειας).
42. Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, Φυσική Ιστορία 27, 199, Fittà 1998, 17. Έρμού άστραγαλομαντεία: IK Perge, 205.
43. Rohlf 1963, Schauenburg 1976, H, 3, 39-40, Laser & Buchholz 1987, 117-123, Fittà 1998, 14-18, 120-122.

άλλα παιχνίδια αστραγάλων μαρτυρούμενα από τις πηγές ήταν ο «άρτιασμός», η «τρόπα», τα «ῶμιλλα» και το «ές βοθύν». Οι τέσσερις επιμήκεις επιφάνειες των αστραγάλων βαθμολογούνταν με διαφορετικό τρόπο. Η κυρτή πλευρά (πρανές) απέδιδε τέσσερις βαθμούς, η κοίλη (ὑπτία) τρεις, η ασταθέστερη όλων (κῶον) ἕξι και η απέναντί της (χίον) ἕναν βαθμό, ενώ δεν προβλέπονταν οι βαθμοί δύο και πέντε⁴⁴. Το άθροισμα των βαθμών των τεσσάρων αστραγάλων ενός παίκτη απέδιδε τη βαθμολογία. Καθένας από τους τριάντα πέντε δυνατούς συνδυασμούς είχε ιδιαίτερο όνομα, όπως «του Εὐριπίδου», «του Στησιχόρου», «του Ἀλεξάνδρου», «τῆς Βερενίκης», «του Δαρείου» και άλλους που ακολουθούσαν κατά περίπτωση οι παίκτες. Ο καλύτερος και σπανιότερος συνδυασμός όλων ονομαζόταν «τῆς Ἀφροδίτης» και απαιτούσε την επιτυχή ρίψη διαφορετικής πλευράς, επομένως και διαφορετικής βαθμολογίας, σε καθέναν από τους τέσσερις αστραγάλους (1, 3, 4 και 6). Αντιθέτως, ο συνδυασμός «του κυνός» θεωρείτο ο ατυχέστερος όλων, επειδή και οι τέσσερις αστράγαλοι ἔπεφταν με την πλευρά με την οποία απέδιδαν ἕναν βαθμό. Η ανταγωνιστικότητα πολλών νεαρών παικτών, όπως ο Πάτροκλος σε παιδική ηλικία, τονίζεται από τις πηγές και από τη μελέτη της εικονογραφίας⁴⁵. Ἐχουν επίσης βρεθεί μεμολυβδωμένοι αστράγαλοι, είδος που μνημονεύεται από τις πηγές, οι οποίοι αποδίδονται σε απατεώνες παίκτες, κατά την κυρίαρχη ερμηνεία⁴⁶. Ο ταφικός συμβολισμός των αστραγάλων ως αντικειμένων που σχετίζονται, εκτός από τον κύκλο της Αφροδίτης, με διαβατήριες τελετές εφήβων ἔχει συχνά επίσης σημειωθεί από την έρευνα⁴⁷.

Είναι γνωστό τόσο από τη μελέτη των πηγών όσο και των αρχαιολογικών ευρημάτων ότι η λατρεία της Τύχης άνθισε ιδιαίτερα κατά τους ελληνιστικούς χρόνους. Η πυραμιδοειδής σύνθεση του ίδιου του αγαλματικού τύπου της Τύχης της Αντιόχειας του τέλους του 3^{ου} αι. π.Χ. θεωρείται ότι αποτέλεσε το ελληνιστικό πρότυπο πολλών αποδόσεων καθιστών γυναικείων μορφών, μεταξύ των οποίων και ορισμένες μαρμαρίνες αστραγαλίζουσες γυναικείες μορφές⁴⁸. Η ματαιότητα των ανθρώπινων σχεδίων μπροστά στις εκπλήξεις της τύχης απετέλεσε κοινό λογοτεχνικό τόπο σε όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας, με κορυφαίο τραγικό παράδειγμα τον Οιδίποδα. Πέρα από τα μοτίβα του ανταγωνισμού και της αφοσίωσης των νέων στα κυβιστικά παιχνίδια με αστραγάλους, οι ανατροπές της Τύχης έναντι της λογικής και των σχεδίων του ανθρώπου, η απρόσμενη αλλαγή χάρη σε ἕναν κλήρο ενός παιχνιδιού, αλλά και το μοτίβο του αώρου θανάτου υπήρξαν αγαπη-

μένα, αρχαία λογοτεχνικά θέματα⁴⁹. Η άστατη θεά θεωρήθηκε υπεύθυνη για τις ποικίλες στρατιωτικές, πολιτικές, κοινωνικές και κυρίως οικονομικές αλλαγές στη ζωή των απλών ανθρώπων στις άλλοτε κραταιές πόλεις-κράτη, που βρέθηκαν στη σφαίρα και στις ανατροπές εξουσίας των ελληνιστικών βασιλείων⁵⁰.

Κλείνοντας συμπεραίνουμε ότι, με βάση τη μελέτη των παράλληλων παραδειγμάτων, το ειδώλιο EAM 12112 από την Ερέτρια χρονολογείται στο διάστημα από τα τέλη του 4^{ου} έως τον 3^ο αι. π.Χ. και αποτελεί ενδεχομένως τοπικό, ευβοϊκό προϊόν που τοποθετήθηκε σε τάφο άωρης νεκρής, αλλά εγγράφεται στην αττικο-βιωτική κοροπλαστική παράδοση. Πολλά από τα παράλληλα ειδώλια των αστραγαλίζουσών γυναικείων μορφών στα διάφορα Μουσεία προέρχονται πιθανόν από τάφους, όπως τεκμαίρεται, λόγω ἔλλειψης ανασκαφικών στοιχείων, μόνον από την καλή διατήρηση των χρωμάτων τους. Παράλληλα οι αστράγαλοι ως αναθήματα νέων σε ιερά και οι πήλινες αστραγαλίζουσες μορφές, είτε ημίγυμνες ή με γυμνωμένο ὦμο είτε ενδεδυμένες με χιτώνα και χιαστί ζωσμένο ἱμάτιο, συνδέονται συχνά λόγω των συμβολικών συμφραζόμενων του αστραγαλισμού με τον κόσμο της νεότητας, των διαβατήριων τελετών και της Αφροδίτης ή της Αρτέμιδος αντίστοιχα. Οι μορφές των αστραγαλίζουσών νεανίδων που ξετάστηκαν εντάσσονται μορφολογικά στο ίδιο εικονογραφικό πρότυπο που αντανακλά τη συνήθη στάση των νεαρών κοριτσιών που επιδίδονταν στα προσφιλή τους παιχνίδια αστραγάλων και πιθανόν και τη στάση των Πανδαρίδων στον Πολυγνώτειο πίνακα στους Δελφούς, υπενθυμιζοντάς μας τη στενή σχέση του μύθου και της καθημερινότητας κατά την αρχαιότητα. Η ἔμφαση στον κυρίαρχο ρόλο της τύχης και η μεταφορική θεώρηση της ζωής και του θανάτου, ειδικότερα του θανάτου εφήβων και νεανίδων, μέσα από τις ανατροπές των παιχνιδιών των αστραγάλων αποτελούν τα κύρια σημειολογικά πεδία του εικονογραφικού θέματος των πήλινων μορφών που αστραγαλίζουν.

44. Ενδεικτικά, βλ. Amandry 1984, 349 εικ. 2.

45. Ἰλιάς, 23, 85-88. Ενδεικτικά, βλ. Herrman 1979.

46. Ψευδο-Αριστοτέλης, Προβλήματα, 16, 3, 913a και 16, 12, 915b. Για τις αμφιβολίες ως προς την απόδοση του έργου στον Αριστοτέλη, βλ. Lesky 1981, 793-794. Μεμολυβδωμένοι αστράγαλοι: Amandry 1984, 363-370.

47. Βλ. ενδεικτικά Pasquier et al. 2003, 164-165 αρ. 111.

48. Τύχη Αντιόχειας: Ridgway 1990, 233-237 πίν. 115.

49. Ησίοδος, Θεογονία 360, Αρχίλοχος West I EG απόσπ. 16, Πίνδαρος I, 3-4, 51, Βακχυλίδης 10, 46-47, Αισχύλος, Πέρσαι, 345-346, Αισχύλος, Ἀγαμέμνων, 332-333, 663-664, Αισχύλος, Εὐμενίδες, 923-924, Σοφοκλής, Ἀντιγόνη, 996, 1158, Σοφοκλής, Οιδίπους Τύραννος, 1080-1081, Ευριπίδης, Ἐλένη, 1636, Αριστοφάνης, Ἐκκλησιαζούσαι, 836-837, Αριστοφάνης, Σφήκαι, 294, Πλάτων, Πολιτεία, 300a, Πλάτων, Νόμοι, 12, 945 b, Ὕμνος εἰς Τύχην, Page PMG, απόσπ. 1019, 5, Δημοσθένης 21, 13-14, Ἰσοκράτης 7, 23, Πausanias, 2, 20, 3, Πλούταρχος, Λυκοῦργος, 206e, Πλούταρχος, Ἀλκιβιάδης, 2, 3, Μένανδρος, CAF απόσπ. 598, Δίων Χρυσόστομος, 63, 7, Απολλόδωρος, 3, 176, Απολλώνιος Ρόδιος, 3, 112-155, Κικέρων, De Or., 3, 84, Lesky 1981, 542, 545, 665, 915, 1066, 1124, IG II² 333 (ιερόν Ἀγαθῆς Τύχης). Βλ. και ID 1442, Παλατινή Ἀνθολογία, II, 7.427, Παλατινή Ἀνθολογία, 6.328. Ο Ἀλέξανδρος από την Πλευρώνα ἔχει γράψει επίσης μία χαμένη ως σήμερα τραγωδία με τίτλο Ἀστραγαλισταί.

50. Pollitt 1990 [1986], 1-4.

ABSTRACT

Terracotta figurine of a young female knucklebone player from Eretria (NM 12112)

Maria Chidiroglou

A relatively unknown terracotta figurine of a young female figure playing knucklebones, from Eretria, in the National Museum, dated in the early Hellenistic period, is presented in this article (NM 12112).

Similar figurines and sculptural types of various coroplastic and artistic traditions are compared to this figurine. Coroplastic parallels are drawn from a number of mainland especially Attic, Boeotian, island and Magna Graecian workshops, a fact which underlines a common prototype origin, possibly going back to the Polygnotan painting of the Pandarides playing knucklebones adorning the wall of the Knidian Lesche at Delphi. A typological approach of the figure types that show young women playing the game of knucklebones called pentalthia is also attempted, based on information gathered from the ancient sources.

Finally, a short exploration of the various literary and inscriptional sources mentioning knucklebone games is included, with an emphasis on the ones commenting on the philosophical undertones of what a playful or real reversal of fortune could mean in the public or private life of an everyday man or women in the turbulent Hellenistic times in the Greek world.

Βιβλιογραφία

- ALESHIRE 1989. S.B. Aleshire, *The Athenian Asklepieion. The People, their Dedications and the Inventories*, Amsterdam.
- ALEXIOU 2002 [1974]. M. Alexiou, Ο τελετουργικός θρήνος στην ελληνική παράδοση, ανάθ. & μτφρ. Δ.Ν. Γιατρομανωλάκης & Π.Α. Ροϊλός, Αθήνα.
- AMANDRY 1984. P. Amandry, «Os et coquilles», *L'Antre corycien* 2, BCH Suppl. IX, 347-380.
- ARV². J.D. Beazley, *Attic Red-Figure Vase-Painters* (Oxford 1963²).
- BEAZLEY ADDENDA. L. Burn & R. Glynn, *Beazley Addenda. Additional References to ABV, ARV² & Paralipomena* (Oxford 1982).
- BERGER ET AL. 1990. Ern. Berger – M. Schmidt – G. Seiterle & Chr. Reusser, Μουσείο Αρχαιοτήτων της Βασιλείας και Συλλογή Ludwig, μτφρ. Λ. Μαραγκού & Δ.Ν. Μπισανάκης, Basel.
- BESCHI 1978. L. Beschi, «Gli Astragalizontes' di un Policletto», *Prospettiva* 15, 4-12.
- BESQUES 1971-1972. S. Besques, *Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite, grecs, étrusques et romaines. Époques hellénistique et romaine, Grèce et Asie Mineur*, τόμ. III, Paris.
- BESQUES 1992. S. Besques, *Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite, grecs, étrusques et romains. Époques hellénistique et romaine. Italie méridionale, Sicile, Sardaigne*, τόμ. IV. I, Paris.
- BOARDMAN 1989. J. Boardman, *Athenian Red Figure Vases. The Classical Period*, London.
- BRUNEAU 1970. Ph. Bruneau, «Tombe d'Argos», BCH 94, 437-531.
- BURN & HIGGINS 2001. L. Burn & R. Higgins, *Catalogue of Greek Terracottas in the British Museum*, τόμ. III, London.
- CORINTH XVIII.IV. Gl.S. Merker, *The Sanctuary of Demeter and Kore, Terracotta Figurines of the Classical, Hellenistic and Roman Periods, Corinth XVIII.IV* (Princeton 2000).
- CURTIUS 1923. L. Curtius, «Der Astragal des Sotades», *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften* 4.
- CVA BALTIMORE, WALTERS ART GALLERY 1. J.H. Oakley, *Attic Red-figure and White-ground vases, CVA USA 28, The Walters Art Gallery, Baltimore, Maryland 1* (Baltimore 1992).
- DELIVORRIAS 1991. A. Delivorrias, «Problèmes de conséquence méthodologique et d'ambiguïté iconographique», MEFRA 103, 129-157.
- DÉLOS XXIII. Al. Laumonier, *Les figurines de terre cuite, Délos XXIII*, (Paris 1956).
- DÖRIG 1959. J. Dörig, «Tarentinische Knöchelspielerinnen», *Museum Helveticum* 16, 29-58.
- ERETRIA XII. N. Mekacher, *Matrizengeformte hellenistische Terrakotten, Eretria XII* (Lausanne, Montreux 2003).
- FITTÀ 1998. M. Fittà, *Spiele und Spielzeug in der Antike. Unterhaltung und Vergnügen im Altertum*, μτφρ. C. Homann, Stuttgart [Milano 1997].
- HAMPE 1951. R. Hampe, *Die Stele aus Pharsalos im Louvre*, 107 *Berliner Winkelmannsprogramm*.
- HATZIVASSILIOU 2001. E. Hatzivassiliou, «The Attic Formiskos: Problems of Origin and Function», BICS 45, 113-148.
- HERRMANN 1979. A. Herrmann, «The Biter: A Late Hellenistic Astragal Player», στο G. Kopcke & M.B. Moore (επιμ.), *Studies in Classical Art and Archaeology: A Tribute to Peter Heinrich von Blanckenhagen*, New York.
- HEYDEMANN 1977. H. Heydemann, *Die Knochelspielerin im Palazzo Colonna zu Rom, Zweites Hallisches Winkelmannsprogramm*.
- HIGGINS 1959. R.A. Higgins, *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum*, τόμ. II, London.
- HIGGINS 1967. R.A. Higgins, *Greek Terracottas*, London.
- HIGGINS 1986. R.A. Higgins, *Tanagra and the Figurines*, Princeton, New Jersey.
- HOFFMANN 1997. H. Hoffmann, *Sotades. Symbols of immortality on Greek vases, with drawings by Fr. Lissarrague*, Oxford.
- ID. F. Durrbach, *Inscriptions de Délos*, τ. 1[3], αρ. 290-371 (Paris 1926).
- ID. F. Durrbach, *Inscriptions de Délos*, τ. 2[4], αρ. 372-509 (Paris 1929).
- ID. F. Durrbach, Roussel P., *Inscriptions de Délos*, τ. 3[5], αρ. 1400-1496 (Paris 1935).
- IG II². I. Kirchner, *Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores* (Berlin 1913-1940).
- IG IV². 1. Fr.H. von Gaertringen, *Inscriptiones Graecae, IV. Inscriptiones Argolidis, 2^η έκδ.*, τόμ. 1, *Inscriptiones Epidauri* (Berlin 1929).
- IK PERGE. S. Şahin, *Die Inschriften von Perge. (2 τόμοι), Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 54 & 61* (Bonn 1999 & 2004), αρ. 1-279, 280-560.
- JEAMMET 2010. V. Jeammet, *Tanagras. Figurines for life and eternity. The Musée du Louvre's Collection of Greek Figurines*, Paris.

- ΚΑΛΤΣΑΣ 2007. Ν. Καλτσάς, Το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα.
- ΚΑΛΤΣΑΣ ET AL. 2010. Ν. Καλτσάς – S. Fachard – Α. Ψάλτη & Μ. Γιαννοπούλου (επιμ.), Ερέτρια. Ματιές σε μία αρχαία πόλη, Αθήνα.
- ΚΕΚΥΛÉ 1878. R. Kekulé, Griechische Thonfiguren aus Tanagra, Stuttgart.
- LASER & BUCHHLOLZ 1987. S. Laser & H.G. Buchholz, Sport und Spiel, ArchHom 3.T, Göttingen, 1-204.
- LEYENAAR-PLAISIER 1979. P.G. Leyenaar-Plaisier, Les terres cuites grecques et romaines, Catalogue de la Collection du Musée National des Antiquités à Leiden, Leiden.
- LEZZI-HAFTER 1988. A. Lezzi-Hafter, Der Eretria Maler. Werke und Weggefährten, Kerameus 6, Mainz am Rhein.
- LESKY 1981. A. Lesky, Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας, μτφρ. Α.Γ. Τσοπανάκης, Θεσσαλονίκη⁵.
- ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗΣ 2003. Μ. Μανωλεδάκης, Νέκυια. Το έργο του Πολύγνωτου στους Δελφούς, Θεσσαλονίκη.
- MAY ET AL. 1992. R. May et al., Jouer dans l'Antiquité. Musée d'Archéologie Méditerranéenne, Marseille.
- NEILS & OAKLEY 2003. J. Neils & J.H. Oakley (επιμ.), Coming of Age in Ancient Greece. Images of Childhood from the Classical Past, New Haven/London.
- NEW PAULY. Brill's Encyclopaedia of the Ancient World, New Pauly 2, Brill, Leiden (Boston 2003).
- OLYNTHUS XIV. D.M. Robinson, Terracottas, Lamps and Coins found in 1934 and 1938, Olynthus XIV, (Baltimore/London 1952).
- PASQUIER ET AL. 2003. Al. Pasquier – V.L. Aravantinos & V. Jeammet, (επιμ.), Tanagra. Mythe et Archéologie. Musée du Louvre, Paris, 15-9-2003 – 5-1-2004, Musée des Beaux-Arts de Montréal, 5-2-2004 – 9-5-2004, Paris.
- POLLITT 1990 [1986]. J.J. Pollitt, Art in the Hellenistic Age, Cambridge/New York.
- PRUVOT ET AL. 2010. Ch.M. Pruvot – K. Reber & Th. Theurillat, Cité sous terre. Des archéologues Suisses explorent la cité grecque d'Érétrie, Gollion.
- REEDER 1988. E.D. Reeder, Hellenistic Art in the Walters Art Gallery, Baltimore.
- RIDGWAY 1990. B.S. Ridgway, Hellenistic Sculpture I, The Styles of ca. 331-200 B.C., Bristol.
- ROBERTSON 1975. M. Robertson, A History of Greek Art, London/New York.
- ROHLFS 1963. G. Rohlf, Antikes Knöchelspiel im einstigen Großgriechenland. Eine vergleichende historisch-linguistische Studie, Tübingen.
- SCHAUENBURG 1976. K. Schauenburg, «Erotenspiele», AntW 7, 39-52.
- SCHÄDLER 1996. U. Schädler, «Spielen mit Astragalen», JdI 111, 61-73.
- SCHFOLD & JUNG 1981. K. Schefold & F. Jung, Die Göttersage in der klassischen und hellenistischen Kunst, München.
- SCHMIDT 1977. R. Schmidt, Die Darstellung von Kinderspielzeug und Kinderspiel in der griechischen Kunst, Wien.
- SCHMIDT 1994. E. Schmidt, Martin-von-Wagner Museum der Universität Würzburg. Katalog der antiken Terrakotten, Teil I, Die figürlichen Terrakotten, Mainz am Rhein.
- SCHÜRMANN 1989. W. Schürmann, Katalog der antiken Terrakotten im Badischen Landesmuseum Karlsruhe, Göteborg.
- SIMON 1962-1963. E. Simon, «Daphnis and Nympe: A Late Classical Lekythos in the Walters Art Gallery», JWalt 25/26, 29-37.
- SOUCHAL 1961. F. Souchal, «Variations sur un thème de sculpture antique: "La Joueuse d'osselets"», Gazette des Beaux Arts 57, 257-272.
- ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ 2010. Ελ. Στασινοπούλου, «Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Μορφές και ανταύγειες. Η Έκθεση των Συλλογών Μικροτεχνίας της Συλλογής Αγγείων», Αρχαιολογία και Τέχνες 117, III, 104-111.
- SUMMERER 1999. L. Summerer, Hellenistische Terrakotten aus Amisos: Ein Beitrag zur Kunstgeschichte des Pontosgebietes, Stuttgart.
- TRUMPF-LYRITZAKI 1969. M. Trumpf-Lyritzaki, Griechische Figurenvasen des Reichen Stils und der Späten Klassik, Bonn.
- UHLENBROCK 1990. J.P. Uhlenbrock (επιμ.), The Coroplast's Art, Greek Terracottas of the Hellenistic World, New York.
- VAN HOORN 1951. G. van Hoorn, Choes and Anthesteria, Leiden.
- WALTERS 1903. H.B. Walters, Catalogue of the terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum, London.
- WINTER 1903. F. Winter, Die antiken Terrakotten 3, i, ii. Die Typen der figürlichen Terrakotten, τόμ. II, Berlin/Stuttgart.